

”Jag har både gråtit och varit förtviflad för ’nejbrevet’”

Amanda Hammarlund som redaktör och förlagschef betraktad genom Saga-arkivets brevsamling

“I have both cried and been in despair over the ‘rejection letter’”: Amanda Hammarlund as Editor and Publishing Director Viewed through the Saga Archive’s Letter Collection

Abstract: Amanda Hammarlund was one of the first female publishers in Swedish history and served as editor of the influential book series Barnbiblioteket Saga from 1899 to 1935. As head of the publishing house Svensk läraretidnings förlag, she played a pivotal role in shaping Swedish children’s literature in the early 20th century. Hammarlund collaborated with many of the most prominent authors and illustrators of her time. This article examines letters preserved in the Saga archive, which contains the publishing house’s surviving papers. Analyzing a selection of letters from authors and illustrators addressed to Hammarlund, the study sheds light on her editorial practices and the inner workings of the publishing process. The letters reveal the complex negotiations between Hammarlund and her collaborators and provide a new understanding of how she acted to achieve her goals. They offer evidence of her strategies, confirming but also adding nuance to her reputation as a tough negotiator. The letters also reflect her insistence on maintaining the highest possible quality in the publisher’s output. She was particularly attentive to the composition of illustrations and, as part of her vision for the finished books, often took liberties with the material that drew criticism from the authors and illustrators involved. Her high standards can be seen as an expression of a desire to protect and refine what she regarded as her life’s work. Hammarlund’s efforts constitute a significant chapter in the history of Swedish children’s literature – she helped shape it, quite literally, down to the smallest detail.

Keywords: Svensk läraretidnings förlag, Barnbiblioteket Saga, Amanda Hammarlund, children’s literature, publishing history, rhetoric of letters

”Det är fru Hammarlund, Amanda, som mig tubbar / att rita denna dikt och skriva dessa gubbar.” Så inleder Carl Larsson sin versberättelse ”I ungdomsvåren” i barntidningen *Jultomten* 1910. Den är upplagd som en tecknad serie där svartvita teckningar varvas med tvåradiga verser. Larsson ger en humoristisk skildring av sin hårda uppväxt och sitt konstnärsliv, därtill uppmanad av sin redaktör Amanda Hammarlund: ”Hon ligger efter mig, att jag skall laga / ihop åt er min barndoms dystra saga.”

Carl Larsson var en ofta förekommande medarbetare i Svensk läraretidnings förlags publikationer, både *Jultomten* och bokserien Barnbiblioteket Saga, och stod också i långvarig brevkontakt med Hammarlund.¹ Av de citerade raderna kan man ana att hon ihärdigt såg till att få de bidrag hon ville ha av konstnären. Som analysen nedan visar bär versen viss sanningshalt, men den är i första hand fiktion och skriven i syfte att roa och underhålla, och Larsson har nog använt en viss överdrift i beskrivningen av sin ”dystra” levnadssaga.

Amanda Hammarlund var chef för Svensk lärartidnings förlag mellan 1910 och 1935. Till en början ägnade hon sig främst åt tidskriften *Jultomten* som startade 1891, och senare även åt Barnbiblioteket Saga som började ges ut 1899. Utgivningen av Saga-biblioteket var en viktig kulturinsats och även ett tidigt och framgångsrikt läsfrämjande projekt med syfte att sprida litteratur till alla barn i samhället (Klingberg). Förlagets kontaktnät var stort och samarbetet med tidens främsta författare och konstnärer avslöjar de höga konstnärliga anspråk som förlaget hade. Bland dem märks Ottilia Adelborg, Gösta Adrian-Nilsson, Elsa Beskow, Sophie Elkan, Albert Engström, Hugo Gyllander, Hilma af Klint, Selma Lagerlöf, Carl Larsson, Helena Nyblom, Anna Maria Roos och Henrik Schück – för att nämna några. Hammarlund sökte sina medarbetare långt utanför det barnlitterära fältet. Mäktigt stolt brukade hon deklarerat: ”Både Per Hallström och Heidenstam har skrivit för oss” (Wranér 50).

Samarbetet med bidragsgivarna finns dokumenterat i den stora brevsamling som ingår i förlagsarkivet, Saga-arkivet på Svenska Barnboksinstitutet i Stockholm, som innehåller över 80 arkivvolymer där olika typer av korrespondens ingår, varav mer än 50 av dessa volymer innehåller material från eller relaterar till den period då paret Hammarlund var verksamma. De är en viktig källa till kunskaper om förlagets arbetsmetoder (se även Widhe) och hur Amanda Hammarlund fungerade som chef och redaktör.² Många av breven från hennes verksamhetsperiod är adresserade direkt till henne.

Genom närläsning av breven till Hammarlund vill denna artikel fördjupa kunskapen om förlagets arbetsmetoder och samtidigt ge en

bättre förståelse för hur Hammarlund gick till väga som redaktör. Vilka förhandlingar mellan redaktör och medarbetare framträder i breven? Kan breven synliggöra Hammarlunds förhållningssätt och bidra till en djupare förståelse av hennes syn på bild och text i barnlitteraturen? Artikeln rör sig inom områdena brevforskning, bok- och förlagshistoria samt barnlitteraturforskning. Då det handlar om en kvinnlig förlagschef verksam i en bransch som vid tiden var dominerad av män finns även anledning att beakta genusaspekter.

Det huvudsakliga materialet för analysen är brev som skrevs under Amanda Hammarlunds tid som redaktör och chef, från 1890-talet till 1935. Urvalet är ett representativt antal brev från författare och konstnärer som medverkade i Svensk läraretidnings publikationer. De innefattar Hilma af Klint, Elsa Beskow, Selma Lagerlöf, Louis Moe, Carl Larsson, Karl Aspelin, John Bauer och Anna Maria Roos. Några utblickar görs även mot brev från Hammarlund som finns i författarnas och konstnärernas egna personarkiv. Brevet ger inblickar i det redaktionella arbetet såsom utgivningsplaner, principer för arvodering och hantering av inskickat material. Saga-arkivet innefattar även en rad andra dokument som kastar ljus över förlagets ambitioner och målsättningar, som protokoll, manuskript, räkenskaper och andra skrivelser (se t.ex. Klingberg; Widhe). I denna studie är jag dock intresserad av att undersöka vad specifikt brevsamlingen bidrar med i kartläggningen av Hammarlunds tidigare relativt osynliga roll i förlagets verksamhet.

Amanda Hammarlund – förbisedd pionjär

Amanda Hammarlund var en av Sveriges första kvinnliga förlagschefer. Som sådan är hon pionjär med en nyckelroll i den svenska barnlitteraturen under 1900-talets första decennier. Så gott som alla förläggare var vid denna tid män, varför Hammarlunds ställning på många sätt var unik. Säkert ställdes hon i sin egenskap av kvinna inför särskilda problem vid förhandlingar om utgivning, arvodering och andra villkor. I många avseenden kan hon ses som ett nav i dåtidens barnlitterära värld i Sverige. Majoriteten av samtidens främsta författare och illustratörer arbetade för henne under de mer än 40 år då hon svarade för utgivningen av Barnbiblioteket Saga och förlagets övriga publikationer, såsom *Jultomten*, *Fågel Blå* och *Titteli-Ture*. När hennes man, Emil Hammarlund, hastigt avled 1910 tog hon över rollen som verkställande direktör för förlaget och blev då den ytterst ansvariga för en viktig del av dåtidens svenska barnboksutgivning. Fram till sin död 1935 kom hon att med stor energi driva förlaget.

Även före makens död hade hon haft ett betydande ansvar för utgivningen. Emil Hammarlunds tid hade till stor del upptagits av hans arbete som riksdagsman, vice ordförande i Sveriges allmänna folkskolläraryörening och redaktör för kårorganet *Svensk lärartidning* (Landahl 156).

Hittills har Amanda Hammarlund varit ganska förbisedd i barnlitteraturens historia. Liksom många kvinnliga pionjärer vid tiden tycks hon ha fallit under radarn och inte fått den uppmärksamhet som hon förtjänar. Dels har hon hamnat i skuggan av sin man, dels hörde hon till dem som verkade i det tysta, något som hänger samman med att hon var kvinna i en tid då kvinnor endast med svårighet lyckades etablera sig utanför hemmet. Hennes roll som förläggare har tidigare berörts mer översiktligt i skrifter ägnade Svensk lärartidnings förlag, Barnbiblioteket Saga och barnboksutgivningen i allmänhet under det tidiga 1900-talet (Bergstrand; Klingberg; Kåreland, "Barnbiblioteket Saga", *Gurli Linders barnbokskritik*; Svensson; Zweigbergk). Även i arbeten om personer knutna till Sveriges allmänna folkskolläraryörening och Svensk lärartidnings förlag går det att få fram information om Hammarlund (se t.ex. Landahl). Hon framträder då som självsäker, kraftfull och stridbar i linje med dåtidens föreställningar om kvinnor som skaffade sig en plats och en ställning utanför hemmet. Likaså har hennes stora övertalningsförmåga, med vars hjälp hon mestadels lyckades driva igenom sin vilja, lyfts fram.

Brevet som genre

I många brevstudier står brev från en enda person i centrum. I detta fall är det flera och helt skilda personers brev till en person som uppmärksammas. Brev är en särskild kommunikationsform och genre som utgör ett komplext historiskt källmaterial. Inom litteraturvetenskapen har brev sedan länge haft en väsentlig roll som källa, och författares korrespondens har ofta utgjort ett viktigt material i analysen av deras verk. Många framstående författares brevsamlingar har också getts ut och kommenterats. Välkända exempel är utgåvorna av Esaias Tegnér's och August Strindberg's epistlar. Stor uppmärksamhet fick utgivningen av Selma Lagerlöf's brev, när de 50 år efter hennes död blev fria och kunde börja ges ut. Den första utgåvan, *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan* redigerad av Ying Toijer-Nilsson, utgavs 1992. På senare år har även läsarnas brev till Selma Lagerlöf behandlats av Jenny Bergenmar och Maria Karlsson samt Maria Ulfgard. Den sistnämnda har ägnat sig åt barnens brev till Lagerlöf.

Senare decenniers engagemang för biografigenren har lett till ett ökat intresse även för brevet som genre och kunskapskälla, och brev utgör inte sällan en viktig del i biografier. Med hjälp av brev kan andra berättelser träda fram och andra sanningar ges auktoritet (L. Larsson 14). Ulrika Knutson bygger till exempel i *Kvinnor på gränsen till genombrott. Grupporträtt av tidevarvets kvinnor* (2004) sina "grupporträtt" av Fogelstadkretsens kvinnor i stor utsträckning på arkivbrev. I Per Gedins arbete *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid* (2003) har familjen Bonniers stora brevsamling utgjort en viktig källa. Även i Anna-Maria Rimms studie av Sveriges första kvinnliga förläggare och boktryckare, Elsa Foug, som var verksam under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, är såväl formella som privata brev ett centralt material.

Ett brett perspektiv på brevskrivande ger det grundläggande verket *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers, 1600–1945* (2019), redigerat av Rebecca Earle. De tio essäerna ger en översikt över den roll som brev spelat i social, ekonomisk och politisk historia från 1600-talet till och med 1900-talet. Breven frikopplas delvis från den skrivande personen och brevens mottagare för att i stället sättas in i en större samhällslik kontext. På samma sätt kan korrespondensen i Saga-arkivet bidra till att exemplifiera dåtidens barnlitteratur och rådande tendenser. Vi får i breven indirekt information om synen på barnboken, och kan urskilja värderingar och ideal beträffande barnböcker och barns läsning. Barnbokens status kan också belysas genom de ekonomiska diskussioner som är återkommande i breven.

Brevet kan uppfattas som en särskild berättarform med egna karakteristika och analyseras utifrån retoriska och narratologiska infallsvinklar (Forselius). Det kan betraktas som en litterär text eller som ett ställföreträdande tal eller samtal. Brevet är en konstruktion, vars sanningshalt kan diskuteras liksom de slutsatser om de verkliga förhållandena som det går att dra utifrån brevet. Detta är frågor av relevans även för studiet av Saga-arkivets brevsamling. Kanske använde brevskrivaren överdrivet mycket svärta när han eller hon beskrev sin ekonomiska situation i hopp om att honoraret skulle bli större? Utgående post finns inte bevarad i Saga-arkivet annat än undantagsvis, men breven till förlaget kan ge information inte bara om den skrivande personen utan också om mottagaren, det vill säga Amanda Hammarlund. Det är då till hjälp att det finns så många olika typer av brev ställda till henne. Brevskrivarnas skilda sätt att uttrycka sig ger sammantaget en bild av hur de betraktar mottagaren och vilken position de väljer att inta i förhållande till henne. I bruset av röster kan sålunda konturerna av Hammarlund anas. När sången

är unison förstärks bilden av henne, när brevstämmorna bryts mot varandra ökar komplexiteten.

Brevsamlingar kan systematiseras utifrån olika infallsvinklar. Ofta särskiljs privata eller familjära brev, det vill säga brev skrivna inom personliga vänkretsar. Till den kategorin hör knappast breven i Saga-arkivet. De allra flesta har ett mer eller mindre yrkesmässigt syfte och ofta handlar det om ekonomiska förhandlingar, vilket gör att breven till stor del kan betecknas som affärsbrev. Men stundtals har breven en mer personlig karaktär, framför allt när de löper över en längre period.³

Den relation som råder mellan brevskrivarna och Hammarlund är i de flesta fall inte jämbördig. Författarna och konstnärerna, liksom de många lärare som skriver till förlaget, är alla i mindre eller högre grad beroende av Hammarlund, hennes intresse och välvilja. Det finns således i de flesta fall en maktrelation i det avseendet att skribenterna är angelägna om ett positivt intresse från förlagschefens sida. De önskar få uppdrag, de vill bli publicerade och de vill diskutera ekonomiska villkor och utgivningsplaner. Undantag är de fall där det är Hammarlund som enträget ber om bidrag och själv är den som är beroende av motpartens välvilja. Det gäller medarbetare såsom Carl Larsson och Selma Lagerlöf, vars prestige och ryktbarhet kan spilla över på förlaget. Då är det Hammarlund som befinner sig i underläge och tvingas välja sina ord därefter. I dessa sammanhang är det tacksamt att granska hennes argumentationsteknik.

Saga-arkivets brevsamling

I denna artikel studeras brev från ett antal kända författare eller illustratörer för att exemplifiera hur kontakterna med Amanda Hammarlund kunde te sig. I brevsamlingen ingår också åtskilliga brev från exempelvis lärare. De skriver för att tacka för givande läsning och berätta om hur Barnbiblioteket Saga fungerar i klassrummet. Några vill diskutera hur distributionen av de olika häftena i Saga-biblioteket – som skedde via skolorna – bäst ska genomföras, medan andra skickar in egna berättelser, främst sagor, i hopp om att få dem publicerade. Åren runt sekelskiftet 1900 var det vanligt att folkskollärare också var författare till sagor och berättelser. Ett exempel är Alfred Smedberg som ofta medverkade både i *Jultomten* och i Barnbiblioteket Saga (Kåreland, "Konstsagorna" 476–477). Brevurvalet i denna artikel grundar sig huvudsakligen på Saga-arkivets brevskrivarregister. Alla brevskrivare är där förtecknade i alfabetisk ordning med angivande av bostadsort, antal brev samt tidpunkten för när

de skrevs. Det framgår även om brevskrivaren är författare, illustratör eller folkskollärare, de tre huvudkategorier som kan urskiljas i materialet. Brev finns även från lärare, präster, bokhandlare och bibliotekarier samt barn. Saga-arkivets barnbrev uppgår till drygt tusen varav de flesta är skrivna som svar på de brev som Tomten – en fiktiv gestalt som figurerade i *Jultomten* – varje år riktade till barnen.⁴ Av flera skribenter föreligger endast enstaka brev. Den som i särklass skrev flest brev är författaren och översättaren Hugo Gyllander. Trots att han kom instormande på förlaget var och varannan dag hann han ändå skriva 183 brev. Hans brev handlar till stor del om hans dåliga ekonomi och ständiga behov av förskott. Den ekonomiskt sinnade Amanda Hammarlund öppnade långt ifrån alltid på penningpungen, och korrespondensen utvecklades till en tvekamp mellan förlagschefen och Gyllander.⁵

Brevsamlingen rymmer brev alltifrån 1890-talet och fram till 1970-talet. I stor utsträckning saknas Hammarlunds egna brev vilket givetvis är en brist. Knappt tioåret brev av hennes hand har hittats bland andra till förlaget inkomna brev. Men i enstaka fall går det att i brevsamlingar knutna till personer som på olika sätt arbetade för förlaget få fram även hennes brev. Det gäller exempelvis Carl Larsson och Selma Lagerlöf.⁶ Breven till Hammarlund kan också avslöja åtskilligt om hennes agerande som redaktör och företagsledare, liksom hennes förhållande till de medverkande författarna och konstnärerna. Brevskrivarens sätt att formulera sig, uttrycka irritation, ibland ren och skär ilska, eller belåtenhet och tacksamhet, ger information om deras inställning till förlagschefen. När korrespondensen löper under en längre följd av år ges tillfälle att studera i vad mån breven förändras i ton och uttryckssätt och hur utgivningen speglar tendenser i tiden.

Arvoden, överbeställningar och övertalningskampanjer – återkommande teman i breven

Det finns ett antal återkommande mönster i författarnas och illustratörernas brev till Amanda Hammarlund. Många gånger är flera diskussioner överlappande i en och samma korrespondens. Som nämnts är många brev svar på förfrågningar, ibland till och med vädjanden, från Hammarlund om att skriva eller skapa bilder till förlagets publikationer. De visar på Hammarlunds starka övertalningsförmåga att få kända namn att bidra, liksom en förmåga att fånga upp författare och konstnärer tidigt i deras karriärer. Arvodesdiskussioner är också vanliga i breven, och de tydliggör att

det fanns en individuell arvodessättning med stora skillnader i ersättningar beroende på hur erkänd bidragsgivaren var och hur högt personen i fråga stod i kurs hos Hammarlund. Medan Selma Lagerlöf och Carl Larsson kunde räkna med tresiffriga belopp för ett bidrag under seklets första decennium fick exempelvis John Bauer och Karl Aspelin ofta nöja sig med mindre än en tiondel vid samma tid.

Något av det mest frekventa är diskussioner som följer av förlagets tendens att beställa texter och bilder som inte blir publicerade enligt de överenskommelser som gjorts. Det kan gälla att upphovspersonerna är irriterade över att de inte har fått ta del av korrektur och att icke-aviserade ändringar har gjorts, att deras alster inte har publicerats på avsedd plats eller att det inte har publicerats över huvud taget. Som exemplen nedan visar är problemet återkommande. Material kunde bli liggande mycket länge; ibland publicerades det flera år senare eller blev kvar i förlagets skrivbordslådor för gott, vilket kunde ge upphov till stor irritation.

Ett exempel på en upphovspersons reaktion på en bruten överenskommelse är det enda brev av konstnären Hilma af Klint som finns bevarat i Saga-arkivet. I ett brev daterat den 22 oktober 1902 är af Klint uppretad över att en tuschillustration av henne till en text av Hedvig Lagerlöf med titeln "Eriks kälke" inte publicerades i *Jultomten* såsom det var avtalat. Till följd har hon helt "tappat lusten och förtroendet till Jultomten" och skriver att hon fortsättningsvis hellre lämnar sina alster till *Julklockan*, *Julklappen* och *Friska vindar*, konkurrerande tidningar för barn och ungdom som alla "välvilligt antagit" hennes teckningar och akvareller. Med brevet bifogas en faktura på 90 kronor för de bilder hon redan har gjort. Därmed sattes troligen punkt för denna konstnärs medverkan i Svensk läraretidnings förlags publikationer. Hilma af Klints brev är bestämt i tonen och ger inte utrymme för några diskussioner. I vad mån Hammarlund svarade och i så fall hur, vet vi inte. Hilma af Klint hör till de konstnärer som förlaget förlorade till följd av bristfälliga rutiner. I exemplet nedan finns ytterligare exempel.

Hyggliga men okunniga förläggare – Elsa Beskow som debutant på förlaget

Svensk läraretidnings förlag fungerade som en betydande plantskola för många konstnärskap. Här kunde författare och bildkonstnärer ta sina första steg på skrivandets eller tecknandets bana, något som framgår dels av Saga-arkivets brevsamling, dels av uppgifter i

biografier över olika författare och konstnärer. Elsa Beskow hörde till dem som inledde sitt framgångsrika konstnärskap hos paret Hammarlund (Hammar 335). Och det var förstås ett trumfkort att den bilderbokskonstnär som kom att dominera den svenska barnlitteraturen långt in på 1900-talet gjorde sin debut på Svensk läraretidnings förlag. Av hennes hand finns i Saga-arkivet endast ett brev bevarat, riktat till Signe Wranér och daterat den 8 april 1935. De flesta av Beskows brev finns hos medlemmar av familjen Beskow eller i Elsa och Natanael Beskows brevsamling på Uppsala universitetsbibliotek. De följande citaten ur Beskows brev är hämtade från Stina Hammars stora biografi över Elsa Beskow, *Solägget. Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst* (2002).

Som elev vid Tekniska skolan i Stockholm (nuvarande Konstfack) gick Elsa Beskow, då Maartman, upp till förlaget på Barnhusgatan 8 i Stockholm 1894 med en önskan om att få ett illustratörsuppdrag för att förbättra sin ekonomi. Hon erbjöds att göra en illustration för *Jultomten* och bildsätta visan "Lille vedhuggaren". Detta betraktas som hennes debut i barnboksvärlden (bild 1). Hennes fortsatta arbete för *Jultomten* bidrog till att göra henne känd i vida kretsar till följd av tidningens stora upplaga. Uppdrag följde på uppdrag; hon gjorde exempelvis omslag till *Jultomten* både 1898 och 1900. En gång när hon besökte förlaget blev hon bjuden på vin. "De äro allt ovanligt hyggliga förläggare att ha att göra med", slår hon fast i ett brev 1894 till sin fästman Natanael Beskow, predikant, författare och konstnär (Hammar 338).

Även Natanael Beskow medverkade sporadiskt i *Jultomten*, och 1894 ombads han att skriva och illustrera en julsång för barn som skulle inleda det årets nummer. Det var ett uppdrag han med glädje

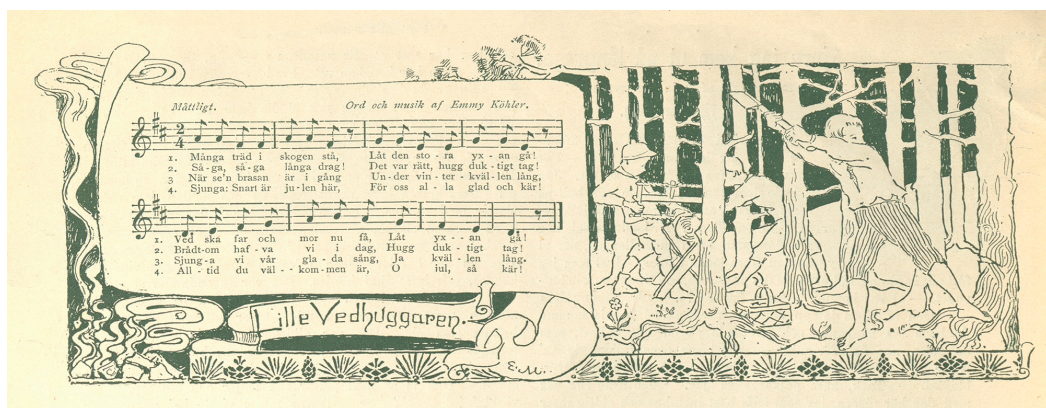

Bild 1. Elsa Beskows "Lille vedhuggaren", publicerad i *Jultomten* 1894.

accepterade, men när han fick tidningen i sin hand blev han besviken då hans bidrag inte fanns i början av utan inne i tidningen. Han uttalade sin missbelåtenhet i ett brev till sin fästmö och menade att han skulle ha komponerat sin bild på ett helt annat sätt om han vetat att den inte skulle inleda numret. Elsa Beskows svar ger en belysning av paret Hammarlunds arbetsmetoder:

Jag tycker det var nedrigt av Hammarlunds att göra på det där viset med din teckning. Det var naturligtvis deras avsikt från början att placera din dikt och teckning på första sidan, men de göra alltid så där, att de beställa flera saker på en och samma gång innan de har någon bestämd plan uppgjord, och sedan ordna de vad de fått. De borde få veta, att du är missnöjd med deras tillvägagående, tycker jag, så att de ej göra på samma sätt en annan [gång], ty i grund och botten är det endast av dumhet och okunnighet de göra sådana saker och alls inte av nonchalans. (Hammar 338)

Elsa Beskow tycks ha viss insikt i hur Emil och Amanda Hammarlund gick till väga med beställningar av texter och bilder. Av rädsla för att inte kunna fylla tidningarna beställde de in för mycket material, och många brev ur korrespondensen tyder på att de lovade mer än de kunde hålla. Skribenten eller illustratören tycks som regel inte ha fått läsa korrektur och se hur det hela tog sig ut före tryckningen. Citatet tyder på att paret Hammarlund arbetade ganska spontant och lät sig styras av nya idéer och infall. Elsa Beskow försöker om inte försvara så dock visa förståelse för deras tillvägagångssätt. Hon ser dem inte som nonchalanta men obetänksamma och okunniga, samtidigt som hon tycker att det är viktigt att de får veta detta, så att de kan förändra sitt arbetssätt. Natanael Beskow tycks emellertid ha låtit saken bero; det finns inget brev bevarat som tyder på att han framförde klagomål till paret Hammarlund. Han ansåg också att han hade fått bra betalt för sin medverkan. Även Elsa Beskow var nöjd med sitt arvode för bilden av vedhuggaren. Hon fick 30 kronor fast hon endast hade begärt 20 kronor.

Selma Lagerlöf blir en av förlagets författare

Enligt Signe Wranér brukade Amanda Hammarlund förnöjt påpeka att Selma Lagerlöf aldrig hade skrivit en rad för barn förrän hon uppmanade henne härtill (50). Även Lagerlöf är således ett exempel på Hammarlunds förmåga att kontraktera upphovspersoner relativt tidigt i deras karriärer. År 1898 publicerades "Flykten till Egypten" i *Jultomten*, tre år senare infördes i samma tidning "Fågel

Rödbröst" och 1906 kunde man i *Jultomten* läsa berättelsen "Tomten och ekorren". En folksägen om Christopher Polhem under rubriken "Slätterkarlarna på Ekolsund" stod att läsa 1912.

Endast ett brev från år 1912 av Selma Lagerlöf finns bevarat i Sagaarkivet, daterat den 18 juli 1912.⁷ Där tackar hon "för det vänliga brevet angående Polhem" samtidigt som hon hovsamt tar upp frågan om arvodering: "Jag vet inte riktigt hur det står till med Jultomtens finanser i all den stora, nutida konkurrensen. Äro de goda skulle jag be om 300 kr för Polhem, äro de dåliga, så kan Ni sända mig 200. Och så ber jag om korrektur, ty en sådan sak måste vara finslipad." Lagerlöfs begäran om korrektur kan möjligen tolkas som att hon inte fått se något vid tidigare publiceringar.

Det framgår även att Hammarlund bett Lagerlöf om ytterligare någon skildring av andra stormän, ett förslag som denna emellertid inte känner sig lockad av. Vänligt men bestämt tackar hon nej: "Vad det beträffar, att skriva över andra stormän på samma sätt, fruktar jag, att jag kommer till korta. Jag har åtminstone för närvarande helt andra saker under arbete, men tack emellertid för den vänliga uppmaningen." Det förvånar inte att Lagerlöf avböjer att skriva för Hammarlund och Svensk läraretidnings förlag 1912. Då var hon en väl etablerad författare och 1909 hade hon som första kvinna belönats med Nobelpriset.

Amanda Hammarlunds övertalningsförmåga – exemplet Carl Larsson

Redan på 1890-talet lyckades Amanda och Emil Hammarlund locka till sig Carl Larsson som illustratör, vilket vittnar om att de hade god näsa för vad som var kulturell status. Larsson var då en konstnär i ropet, flitigt anlita och efterfrågad. Driven av lust att ta revansch för ungdomens fattigdom och umbäranden hade han sett till att skapa sig en ställning i offentligheten. Han var välkänd såväl i kulturlivet som i politiken och i kungahuset (Gedin, *Jag Carl Larsson* 63–65).

De tre brev från Larsson som finns i Sagaarkivets brevsamling visar att han är bestämd och rak i sina formuleringar och tycks veta sitt värde.⁸ Utan några snirkliga artighetsformuleringar begär han, i ett brev daterat den 6 maj 1906, 300 kronor för den målning med titeln "Pappa, mamma och barn" han skickat till *Jultomten*. Och pengarna vill han ha omgående för han är "nästan 'pank'".

När den populära jultidningen 1916 ska fira sitt 25-årsjubileum vill Amanda Hammarlund förstås ha med en illustration av Carl Larsson. Men denna gång tackar han nej. Han är mitt uppe i arbetet

på sitt stora verk "Midvinterblot" för Nationalmuseum, och tiden räcker inte till. Hammarlund försöker ändå övertala honom. Hennes brev, som finns i Carl Larsson-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek, är daterat den 13 augusti 1915. Det börjar ytterst vördsamt: "Högtärade Herr Larsson" och sedan drar hon på för full styrka:

Jag har både gråtit och varit förtviflad för "nejbrevet" till Jultomten. Jag hade varit glad, om jag fått den allra minsta lilla teckning för 25-års-minnet för Jultomten.

Ett jubileumsnummer utan "Carl Larsson", Jultomtens förste och störste medarbetare 1891 och som genom den dråpliga "Kon" och sedan genom alla de härliga och geniala barnbilderna lyft Jultomten på ett så högt plan att det väckt den största uppmärksamhet i Sverige, Skandinavien, Tyskland, Frankrike, England, Amerika, ja i hela den bildade världen. Och nu måste Jultomten bli utan ett streck af sin och allas vän på sin 25-årsdag. Ja, det var ett hårdt slag för mig.

Men jag förstår, att jättearbetet Vinterblot tager sin konstnär, sin skapares hela själ och skaparkraft, att Jultomten ej kan eller får komma emellan.

Ja, detta förstår jag helt och fullt, men mitt hjärta gråter ändå öfver förlusten. Och må jag tillägga, att jag är riktigt vred på våra futtiga herrar i Nationalmuseet, som stjal Herr Larssons dyrbara tid. Jag hoppas att vår Herre straffar dem på något vis.

Men kanske ändå, att det inte vore omöjligt, att Jultomten kunde få några enkla streck och någon glad färgklick af Herr Larsson.

Tänk, om vi t.ex. kunde få ett brefkort (lustigt) som gratulationskort på 25 års numret. Detta kort kunde reproduceras och ligga som bilaga i Jultomten.

Ja, låt oss få något, som piggar upp vår gamle jultomte, som annars blir bra grå och tråkig.

Snälle Herr Larsson, försök att göra en liten utväg! Och tänk vänligt på Jultomten och Amanda Hammarlund. (Hammarlund)

Som brevet visar tänker Hammarlund inte ge sig i första taget. Hon kan inte acceptera Larssons nej och använder alla retoriska medel för att övertala honom. När brevet skrevs hade hon samarbetat med Larsson i drygt 25 år och hade lång erfarenhet av hur han skulle tas. I sin argumentationsteknik växlar hon mellan att spela på känslor och förnuft, och appellerar till Larssons medlidande med henne och hennes *Jultomten*. Sannolikt hade hon i den känsloretorik som kommer till uttryck en fördel av att vara kvinnlig förläggare.

Till en början breder hon ut sig om sin stora förtvivlan och om de tårar hon fällt. Sedan byter hon perspektiv och gör sig till röst för alla de barn som nu riskerar att inte få glädja sig åt Herr Larssons

”geniala” konst. Indirekt vädjar hon till hans samvete. Genom att inte teckna något gör han inte bara henne ledsen, han åsamkar också alla barn en stor besvikelse. Därefter kommer smickret. Larsson var mottaglig för beundran och beröm, det hade Amanda Hammarlund säkert insett, och det blir ett viktigt inslag i övertalningsretoriken att framhålla hans konstnärlighet och skicklighet. Hon lyfter fram den uppmärksamhet som Larssons bidrag i *Jultomten* väckt världen över. När hon torkat sina tårar visar hon sin förståelse för Larssons situation och resonerar med förnuftet. Att Larsson behöver lägga all sin skaparkraft på ”jättearbetet Vinterblot”, det begriper hon. Så gör hon ännu ett perspektivbyte och ställer sig på Larssons sida mot hans arbetsgivare på Nationalmuseum, som låter den store konstnären slita så hårt och ta alltför mycket av hans tid.

Och naturligtvis veknar Carl Larsson. Säkert tog han åt sig av lovorden och såg till att ”göra en liten utväg”. Han var känd som en älskvärd person som ville bli omtyckt och inte gärna skaffa sig ovänner (Gedin, *Jag Carl Larsson* 114). Det var säkert Hammarlund medveten om och tog med i beräkningen. Larsson nöjer sig inte med att skicka ett enkelt litet brevkort, utan sänder den stora tavlan av ”Esbjörn bonddräng” (bild 2). Hammarlund är belåten och tackar i ett brev daterat den 14 december 1915: ”Herr Larsson var bra snäll som lät oss få tavlan.” När årets *Jultomten* nu är klar ska hon sända tillbaka tavlan och samtidigt betala 500 kronor för rätten att ha fått reproducera den.

Bild 2. Carl Larssons ”Esbjörn bonddräng”, publicerad i *Jultomten* 1916.

Den 15 november 1917 är det dags för Hammarlund att återigen be Larsson om en bild till kommande års *Jultomten*. Även i detta brev utnyttjar hon en känsloretorik. Hon inleder sitt brev med en klagosång för att sedan gå över till smicker: "Jag har sört hela året att jag inte fått någon tafvla af Herr Larsson för Jultomten. Det finns ingen mer än Herr Larsson, som i sina tafvlor ger barnen på samma gång en rolig och vacker tafvla. Jag blir glad, bara jag ser på de bilder i Jultomten, som Herr Larsson gaf oss under de år som gått." Hon ger några exempel för att sedan deklarerar: "Jultomten vill bära Herr Larsson på gullstol Sverige rundt. Låt honom också få det." Och så ber hon konstnären att för utgåvan 1918 fästa någon rolig julepisod på duken. Inte heller denna gång sviker Larsson. "Ja, Ni har rätt, raraste fru Hammarlund [...] Något ska Ni ha af mig", svarar han den 19 mars 1918. Någon julepisod blev det inte, men en finstämd akvarell med titeln "Gunlög" som kom att ingå i *Jultomten* 1919.

Njugg behandling och låga honorar – John Bauer

Amanda Hammarlunds förhållande till John Bauer är helt annorlunda än hennes relation till Carl Larsson. I Saga-arkivets separata samling finns tre brev från Bauer bevarade, samtliga från år 1908. Denne gjorde under 1900-talets första decennium flera bilder för *Jultomten* och Barnbiblioteket Saga, men att döma av korrespondens och vittnesmål intog Hammarlund en avståndstagande och ganska kritisk hållning till denne konstnär (Wranér 46).

Även ekonomiskt behandlades han njuggt, och arvoderades på en helt annan nivå än exempelvis Larsson. När han, visserligen i början av sin karriär, ödmjukt ber om att hans honorar ska höjas med fem kronor avslås hans önskan utan pardon (Wranér 51). Vid ett annat tillfälle, i ett brev daterat den 15 januari 1908, uttrycker Bauer sin förvåning över att det pris på 15 kronor som han begärt för en bild anses vara för högt. Detta kan jämföras med Larssons begäran om 300 kronor för en bild 1906, vilket han får utan diskussion. Det fanns vid denna tid inga standardhonorar och arvodet kunde variera betydligt, vilket visas även i tidigare studier (Bergstrand 32). Av Bauers brev framgår att det vid ett tillfälle även rått oenighet om hur många illustrationer förlaget hade beställt av honom. Hammarlund anser att han skickat in för många bilder och hon är ovillig att betala för samtliga. Men nu morskar den vanligen så ödmjuka och artige Bauer upp sig och är i sitt svarsbrev, skrivet den 15 januari 1908, lite mindre hovsam i sina formuleringar. Han är upprörd och känner sig förfördelad:

Jag förvånar mig över att mitt pris nu anses för högt. Jag har icke på flera år gjort teckningar under 15 kronor och hvarför skulle jag nu för Saga sänka mitt pris. Att fru Hammarlund beställt ett mindre antal teckningar kan jag icke påminna mig. I så fall skulle jag säkert icke gjort flera. Den tid dessa teckningar tagit ifrån mig har varit mycket dyrbar. Emellertid vill jag i någon mån tillmötesgå Eder med priset. (Bauer)

Konstnären ger ett förslag till sänkning av det begärda priset och yrkar på totalt 235 kronor. Han menar också att det vore synd att utesluta några av teckningarna: "För mycket teckningar kan ju barnen knappast få." Brevets avslutning är bestämt i tonen: "I hopp om att snarast få emotse det honorar jag nu bestämt för mina bilder tecknar jag vördsamt John Bauer." Därmed gör Bauer klart att det är färdigdiskuterat för hans del. Även Hammarlund tycks inse att saken inte kan drivas längre. Hon agerar snabbt; redan den 21 januari 1908 tackar Bauer för pengar och vänligt brev. Men samtidigt meddelar han att han inte vågar lova att göra någon ny färgbild för *Jultomten*. Han är överhopad med arbete och ska i mars företa en resa utomlands. Senare samma år anklagas han av Hammarlund för att ha använt samma bild som han gjort för *Jultomten* även för en annan tidning. Sårad skriver Bauer den 3 februari 1908: "Hur kan fru Hammarlund misstänka att jag för en annan tidning skulle använda mig af idén med hundfärden." Detta är ännu ett exempel som stärker bilden av att Hammarlund hade en kritisk attityd till Bauer.

"Barnen vill inte ha det så" – Amanda Hammarlunds bildanalyser, exemplet Louis Moe

Amanda Hammarlund hade ett påfallande intresse för böckernas och tidskrifternas illustrering. Hon kunde framföra detaljerade synpunkter på bildkompositionen och gav gärna ingående råd om hur bilderna bäst skulle utformas. Exempelvis Carl Larsson fick ändra på ett omslag till *Jultomten* 1896 (Banér 43). Ett ytterligare exempel utgör en illustration av den norsk-danske målaren Louis Moe, under 1900-talets första decennier en av de främsta bokillustratörerna i Skandinavien av både verk för vuxna och för barn. Han började i unga år medverka i *Jultomten* och i Barnbiblioteket Saga och blev förlaget trogen till livets slut. Sina sista teckningar för Saga gjorde han vid 77 års ålder. Märkligt nog finns inga brev av Louis Moe bevarade i brevsamlingen, men i Signe Wranérs år 1966 utgivna minnesskildring *I Sagas tjänst* citeras ur ett brev till Louis Moe från

Hammarlund. Hon ger många och detaljerade förslag på hur Moes omslag till *Jultomten* 1907 ska förbättras (Wranér 30).

Moe tog till sig Hammarlunds synpunkter och arbetade grundligt om sitt bildförslag. Originalbilden är enkel och sober och visar hur en tomte matar två harar ur en kruka mot bakgrund av ett stiliserat vinterlandskap (bild 3). Förlagschefen är emellertid inte nöjd med denna bildframställning och hon beskriver tydligt hur hon vill ha det: "Samma harar, men fullt av harar som myllra fram." Det är också lättare att mata ur en skål än ur en långsmal kruka, anser hon. Vidare önskar hon att hararna ska vara så vita som möjligt. "Tomtens ansikte lysande af fröjd att mata hararna", och nog vore det "lustigt", menar Hammarlund, om tomten kunde ha en harunge i sitt knä. Varför inte låta tomten sitta på en kälke och mata harungen medan andra harar tränger sig fram för att smaka, lyder hennes förslag. Och "så komma alla skogens harar dit. Då blir ju tomten en riktig djurens moder" (Wranér 32).

Som synes flödar Hammarlunds fantasi. Det ena förslaget följer på det andra och utan att blinka byter hon kön på tomten: Han tilldelas en ny roll och blir djurens mor. Louis Moe följer lydigt anvisningarna nästan till punkt och pricka. På den nya bild han gör kryllar det av harar som antingen trängs runt tomten eller nyfiket tittar fram ur alla vrår (bild 4). Tomten har tagit av sig de glasögon han bar i originalbilden och hans nu brett leende ansikte är mer synligt. På marken ligger några röda äpplen utspridda och lyser mot den vita snön. Möjligen kan man tycka att Moes nya version är något överlastad, men den utstrålar onekligen mer värme och trivsel än den första.

Hammarlunds bildanalys tycks vara intuitivt gjord. Den tyder på engagemang och inlevelse i den situation som konstnären levandegör i bilden. Hammarlund fyller ut bilden med sina förslag och vidgar bildberättandet. Hon är mer fantasifullt kreativ än analytisk i sin bilddiskussion. Vad hon tycks eftersträva är att tavlan ska vara så livfull som möjligt. Hon förefaller se med barnets blick och hon tycks vilja ge de unga betraktarna så många detaljer som möjligt att upptäcka och glädja sig åt. Kanske var det en av hennes styrkor att på detta sätt kunna inta barnets horisont när hon bedömde bilder. "Barnen vill inte ha det så", var en replik hon kategoriskt fällde för att få slut på en diskussion om hur text eller bild skulle utformas (Wranér 46).

Bild 3 och 4. Illustrationer av Louis Moe, skiss och det slutliga omslaget till *Jultomten* 1907. Skissen finns i Lärarstiftelsens konstsamling.

Karl Aspelin – lojal och ödmjuk men ändå underbetald

En trogen medarbetare genom åren som likt John Bauer fick lägre arvoden var konstnären Karl Aspelin, trots att även han välvilligt fogade sig efter Amanda Hammarlunds önskemål. Han var tecknare och genremålare och blev sedan impressionist. Framför allt målade han många porträtt, interiörer och landskap. Efter studier vid bland annat Konstakademien i Stockholm bosatte han sig i skånska Kivik där hans villa Solbacken blev centrum för det på sin tid omtalade konstkollektivet Kiviksskolan. Från Karl Aspelin finns 93 brev bevarade i Saga-arkivet, skrivna till Hammarlund under åren 1890–1914. Korrespondensen är särskilt livaktig under 1900-talets första decennium och ebbar sedan gradvis ut. Aspelin medverkade i 14 Sagavolymer och mest känd torde han vara för sina illustrationer till *Onkel Toms stuga* av Harriet Beecher Stowe (*Uncle Tom's Cabin*, 1852), utgiven 1900 som nummer fyra i Barnbiblioteket Saga.

Aspelins brev utmärks av en artig och vördsam ton. Aldrig är han ovänlig, aldrig höjer han rösten eller visar någon irritation. Vanligen inleds breven med orden: "Högt ärade fru Hammarlund!" Aspelin är angelägen om att få nya uppdrag, troligen för att få sin ekonomi att gå runt. För åtskilliga konstnärer och författare var det svårt att enbart leva på sitt författar- eller konstnärskap. Mångsyssleri var därför vanligt förekommande och extrainkomster från journalistik och andra tillfällighetsuppdrag behövdes. Kanske var det därför en medveten strategi från Aspelins sida att hålla en underdånig profil. "Med stor tacksamhet mottager jag naturligtvis alltid de uppdrag Ni behagar anförtro mig", formulerar han sig i ett brev den 30 januari 1890. Och när han den 6 december 1900 tackar för årets *Jultomten* uttrycker han förhoppningen om att inte bli bortglömd till nästa år. Flera andra brev – exempelvis brev daterade den 6 februari och den 19 augusti 1900 – avslutas också med fraser om hur han förhoppningsfullt ser fram emot nya uppdrag och gärna skulle vilja bli "hedrad" med att få illustrera något större arbete.

I linje med sin följsamma attityd är Aspelin genast beredd att följa de förslag till ändringar som Hammarlund ger. Liksom Louis Moe tecknar han utan protest om efter hennes önskingar. Två flickansikten som hon anmärkt på ska genast göras bättre, lovar han i ett brev den 3 januari 1890. En spelman som Aspelin tecknat vill Hammarlund ska ha ett gladare utseende, och konstnären meddelar brevlades den 4 maj 1902 att han är redo att omgående leverera en ny bild. Uppenbarligen är han mån om att inte stöta sig med

Hammarlund, och han tycks även ha varit rädd för att hon ska tycka att han tar för mycket betalt. I ett brev från den 23 mars 1899 säger han sig villig att försöka vara så billig som möjligt. Den 14 maj 1902 undrar han blygsamt om det är för mycket att begära fyra kronor styck för sina bilder. I ett brev den 18 september 1904 höjer han priset till åtta kronor, och den 6 juni 1904 hade han lite försiktigt och nyfiket undrat vad andra kunde tänkas få i honorar. Kanske tycker han ändå att han är lite underbetald, vilket vore en rimlig slutsats ställt mot Carl Larssons höga arvoden.

Ett långvarigt missnöje – Anna Maria Roos

Hur samarbetet med en författare kunde gestalta sig över längre tid kan exemplifieras genom Anna Maria Roos brev till Amanda Hammarlund. Roos var under det tidiga 1900-talet ett uppskattat och känt namn i barnboksvärlden. Hon bidrog i inte mindre än 25 volymer av Barnbiblioteket Saga med sagor, dikter och visor, och bidrag av hennes hand finns även i *Jultomten*, *Tummeliten* och *Fågel Blå*. Roos var bestämd och visste vad hon ville. I regel fick hon också höga honorar och ansågs höra till de författare som kunde diktera sina villkor (Wranér 51). Brevväxlingen, som omfattar 82 brev från perioden 1896–1937, tyder dock på att det inte sällan uppstod konflikter. Roos var ofta missnöjd både med sina arvoden och med hur hennes texter behandlades. Inte sällan irriteras hon – i likhet med många andra – över att texterna inte publiceras när de utlovats.

Under de närmare 40 år som Roos medarbetade i Barnbiblioteket Saga hade hon regelbundet brevkontakt med förlaget, då hon ofta befann sig på resande fot. Det första bevarade brevet är skrivet den 18 december 1896. Exakt 39 år senare, den 18 december 1935, skriver hon ett brev från Egypten, där hon då vistas. Det brevet är riktat till Signe Wranér och Roos beklagar att Hammarlund nu "har lämnat jordelivet" (hon hade avlidit i november samma år). Roos hade sedan brevkontakt med Signe Wranér fram till den 24 augusti 1937, då hon skickade sina sista rader till förlaget från Teneriffa.

Missnöje är en röd tråd i Roos brev. Redan i det första brevet 1896 är hon irriterad över behandlingen av sin vers med titeln "Tre rid-dare". Hammarlund har meddelat att *Jultomtens* granskningsnämnd inte vill publicera versen, ett beslut som Roos har svårt att acceptera. Hon säger sig aldrig ha hört talas om en sådan nämnd. Hon trodde att det var Hammarlund och hennes man som bestämde vad som

skulle tryckas och inte. Lätt insinuant påminner hon om att paret Hammarlund i ett tidigare brev framhållit att de fann hennes vers "utmärkt rolig". Varför anser förlaget nu plötsligt att den inte passar och behöver korrigeras? Med emfas slår Roos fast att Hammarlund har brutit ett avtal när hon en gång antagit dikten men sedan inte längre vill publicera den. Vidare anser Roos det vara ett "hänsynslöst" agerande att hon aldrig fått någon information om att versen om de tre riddarna inte skulle tryckas. Hon känner sig sårad och reagerar också kraftigt mot att Hammarlund i sitt brev kallat henne "ädel och god". Det går an att förorätta personer som man vet inte kommer att bråka, menar Roos. Som framgår är hon långt ifrån vördsamt artig som Kurt Aspelin.

Under 1920-talet arbetar Roos med det omfattande verket *Genom seklerna*, ett historiskt arbete om vilket det fördes många och långa diskussioner. Det gavs första gången ut i Barnbiblioteket Saga i två delar 1924 med illustrationer av Werner Liljeqvist, och en andra upplaga utkom 1929. De delar som följde kom enligt Roos önskan att ingå i bokserien Ungdomens bibliotek (Kärrholm 15). Roos var mycket mån om kontraktsskrivningen och tyckte att Hammarlund förhalade denna. Den 22 augusti 1924 skickar Roos ett brev hållet i en amper ton där hon påpekar att hon inte träffat Hammarlund vid sitt besök på förlaget och inte heller har hon fått tag på henne per telefon. Nu vill hon på det bestämdaste att det skrivs kontrakt innan första delen av *Genom seklerna* börjar tryckas. Sina villkor har hon redan framfört, och förlaget har inte haft några invändningar mot dem. Om inte kontraktet sänds till henne de närmaste dagarna "förbjuder" hon tryckning och vill få manuskriptet åter. Skulle det redan vara tryckt förbjuder hon att häftet sänds ut.

Det är raka besked och det står klart att Roos inte är upplagd för några diskussioner. Utan resultat har hon upprepade gånger bett om ett kontrakt, men Hammarlund har nöjt sig med förklaringen "att det blir nog bra med den saken" och samtidigt antytt att det inte är hon ensam som avgör saken. Roos uppmärksammar Hammarlund på det faktum att det var denna och ingen annan som beställde boken och förklarade att förlaget önskade honorera den väl. Det finns inga skäl att ytterligare fördröja uppgörelsen, menar Roos, och hon tänker inte rucka på sina krav. Roos resoluta attityd till Hammarlund och de krav hon så kraftfullt för fram står ut i jämförelse med andra skribenter.

Saga-arkivets brevsamling – ett synliggörande av Amanda Hammarlunds vision

Som genomgången av korrespondensen ovan visar är Saga-arkivets brevsamling en guldgruva som ger intressanta och varierande inblickar i förlagets redaktionella arbete. Breven synliggör förhandlingarna med olika medarbetare och ger indirekt en bild av hur Amanda Hammarlund agerade för att uppnå sina mål. Den stora mängden brev möjliggör betydligt fler upptäckter än de som här exemplifierats, men det studerade underlaget är tillräckligt för att ge prov på Hammarlunds arbetsmetoder och hennes strategier i kontakten med författare och konstnärer.

Som framgått finns det skillnader i hennes förhållningssätt, och de studerade breven antyder att hon har sina favoriter som hon stryker medhårs medan andra står mindre högt i kurs. I breven framträder förhandlingsstrategier som utnyttjar det faktum att hon är kvinna och som låter henne spela med ett bredare register där hon växlar mellan en känsloretorik och rationellt grundade argument. Hon kan ibland när hon känner sig trängd, såsom i korrespondensen med Anna Maria Roos, skjuta ifrån sig sitt ansvar och hänvisa till de olika kommittéer som fanns på förlaget för olika utgivningsprojekt och hade sina synpunkter på materialet. Genomgående ger korrespondensen prov på att Hammarlund är mån om att kvaliteten på förlagets produkter ska bli den bästa tänkbara. Inte sällan gäller det bildernas utformning, och här visar Hammarlunds ofta välgrundade synpunkter att hon bryr sig om minsta detalj, det må gälla gestalternas minspel eller huvudets lutning. Hon är uppenbart engagerad i bildernas komposition. Som ett led i sin vision för de produkter hon formar tar hon sig stora friheter med materialet och kritiserar också genomgående av upphovspersonerna för en hantering som inte överensstämmer med vad som överenskommit.

Den noggrannhet och omsorg som lyser fram i korrespondensen kan ses som ett tecken på att Hammarlund tillmäter barnlitteraturen stor vikt och betydelse. Hon vill ge den status och ställa den i nivå med litteraturen för vuxna. Det visar bland annat det faktum att hon engagerar kända författare och illustratörer, liksom diskussionen med Carl Larsson i samband med *Jultomtens* 25-årsjubileum. Att den store konstnären gör något för barnen är för Hammarlund väl så väsentligt som att han utför sin monumentalmålning på Nationalmuseum. Breven ger indirekt även en uppfattning om hennes syn på

det uppväxande släktet och barnens behov av böcker. De är värda det bästa, den högsta tänkbara kvalitet. I förlängningen handlar hennes kvalitetskrav kanske även om hennes önskan att värna och uppvärdera det egna livsverket. Hon var säkerligen inte omedveten om sin betydelse och den roll hon och hennes förlag spelade under den period då svensk barnlitteratur hade sin första stora blomstingsperiod, var omtalad och debatterad och stod i centrum på ett sätt den aldrig gjort tidigare. Amanda Hammarlunds gärning är en viktig del i det tidiga 1900-talets svenska barnlitteraturhistoria – hon var med och formade den, in i minsta detalj.

Biografisk information: Lena Kåreland är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hon har forskat om barnbokskritik, samspelet mellan modernism och barnlitteratur (Modernismen i barnkammaren, 1999) samt förhållandet mellan litteraturen för barn och vuxna (Inga gåbortsföremål, 2009). Hon har även gett ut studier om skönlitteraturens roll i skola och undervisning. I flera arbeten har hon uppmärksammat Lennart Hellsings författarskap, främst i biografien En sång för att leva bättre (2002). Kåreland har även skrivit om fransk litteratur, senast Franska flänörer (2021).

Noter

1 Av Carl Larsson finns i Saga-arkivets stora brevsamling bevarat endast två brev, en brevkopia från 1918 och ett brevkort från 1891 ställt till Emil Hammarlund. En brevkopia från 1906 ingår i en separat volym med enstaka brevkopior. Några brev som Amanda Hammarlund skrev till Larsson ingår i Carl Larssons samling på Uppsala universitetsbibliotek.

2 Förutom den stora brevsamlingen finns vad som i arkivförteckningen benämns den separata volymen med enstaka brevkopior (Wichman och Wichman), ofta förvärvade på auktioner, från Carl Larsson, John Bauer och Selma Lagerlöf (brev från dessa har tidigare hört till Saga-arkivet men skingrats). Likaså har bevarats en särskild samling brev växlade mellan Amanda och Emil Hammarlund under deras tidiga bekantskap och förlovningstid åren 1883–1886. Dessa brev ingår i den separata avdelningen Emil och Amanda Hammarlunds samling. De kommer att behandlas i mitt pågående biografiska arbete om Amanda Hammarlund. För orientering i den omfattande brevsamlingen och de olika arkivvolymerna vill jag varmt tacka för all den kunniga hjälp jag fått av arkivarie Simon Springare på Svenska Barnboksinstitutet.

3 Från bibliotekarien och läraren Alvida Sandberg i Göteborg finns till exempel 130 brev från 1908 till 1950. Att en närmare bekantskap utvecklas mellan henne och Amanda Hammarlund kan utläsas bland annat av att Sandberg efter en tid övergår till att endast använda förlagschefens förnamn.

4 Sirkka Ivakko och Björn Sundmark har i en artikel studerat de brevskrivande barnens bilduppfattning med utgångspunkt i olika teorier om bildtolkning.

5 Björn Sundmark har beredvilligt låtit mig ta del av hans opublicerade artikel om de diskussioner som fördes mellan å ena sidan Hugo Gyllander och å den andra Amanda Hammarlund och Signe Wranér gällande de olika bearbetningar av klassiker som Gyllander gjorde för förlaget.

6 Carl Larssons brevsamling finns på Uppsala universitetsbibliotek. Selma Lagerlöfs brevsamling finns på Kungliga biblioteket i Stockholm.

7 Det ingår i den separata volymen med enstaka brevkopior. I Lagerlöfs-samlingen på Kungliga biblioteket i Stockholm ingår även ett antal brev från Amanda Hammarlund till Selma Lagerlöf. De tas inte upp i denna artikel, men kommer att behandlas i min kommande biografi över Hammarlund.

8 Breven är från 1891, 1906 och 1918, och det första är ställt till Emil Hammarlund.

Litteratur

Aspelin, Karl. Brev till Amanda Hammarlund. 1890–1904. Sagaarkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:2.

Banér, Anne. *En sagolik konstskatt. Kulturarvet från folkskolans lärare*. Lärarstiftelsen, 2025.

Bauer, John. Brev (kopia) till Amanda Hammarlund. 1908. Sagaarkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, tilläggsaccessioner: arkivvolym kallad "Brev anskaffade 1990- (kopior)".

Bergenmar, Jenny och Maria Karlsson. *Lagerlöfs läsare. Allmänhetens brev till Selma Lagerlöf*. Makadam, 2022.

Bergstrand, Ulla. *Från Prins Hatt till Gulliver. En stilhistorisk och textrelaterad analys av illustrationerna i Barnbiblioteket Saga volym 1–10 åren 1899–1902*. Diss., Lunds universitet, 1982.

Earle, Rebecca, redaktör. *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers, 1600–1945*. Routledge, 2019.

Forselius, Tilda Maria. "Ett brev betyder så mycket". Några samtida perspektiv på historiska brev". Konferensrapport från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005, s. 241–251, www.ep.liu.se/ecp/015/. Hämtad 21 november 2025.

- Gedin, Per. *Jag Carl Larsson. En biografi*. Bonniers, 2011.
- . *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*. Bonniers, 2003.
- Hammar, Stina. *Solägget. Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst*. Bonniers, 2002.
- Hammarlund, Amanda. Brev till Carl Larsson. 1915–1918. Carl Larssons arkiv, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
- Ivako, Sirkka och Björn Sundmark. "Läsarengagemang, bildtolkning och identifikation. Barns brev till tidskriften *Jultomten*". *Barnboken – tidskrift för barnlitteraturforskning*, vol. 44, 2022, s. 1–19, doi.org/10.14811/clr.v45.681.
- Klingberg, Göte. *Sekelskiftets barnbokssyn och Barnbiblioteket Saga*. Svensk läraretidnings förlag, 1966.
- Klint, Hilma af. Brev till Amanda Hammarlund. 22 oktober 1902. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:17.
- Knutson, Ulrika. *Kvinnor på gränsen till genombrott. Gruppträtt av tidevarvets kvinnor*. Bonniers, 2004.
- Kåreland, Lena. "Barnbiblioteket Saga". *Lärarnas historia*, 2010, lararnas-historia.se/barnbiblioteket-saga.
- . *Gurli Linders barnbokskritik. Med en inledning om den svenska barnbokskritikens framväxt*. Diss., Uppsala universitet. Bonniers, 1977.
- . "Konstsagorna och deras författare". *Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia. Från äldre tid till tidigt 1900-tal*, redigerad av Boel Westin och Åsa Warnqvist, Natur & Kultur, 2024, s. 471–486.
- Kärrholm, Sara. "Ett utile dulci för ungdom. Ungdomens bibliotek som bokserie och förlagssatsning". *Barnboken – tidskrift för barnlitteraturforskning*, vol. 46, 2023, s. 1–27, doi.org/10.14811/clr.v46.799.
- Lagerlöf, Selma. Brev (kopia) till Amanda Hammarlund. 1912. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:17.
- . *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, redigerad av Ying Toijer-Nilsson, Bonnier, 1992.
- Landahl, Joakim. *Politik & pedagogik. En biografi över Fridtjov Berg*. Lärarstiftelsen, 2016.

Larsson, Carl. Brev (kopia) till Amanda Hammarlund. 6 maj 1906. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, tilläggs-accessioner: arkivvolym kallad "Brev anskaffade 1990- (kopior)".

---. Brev (kopia) till Amanda Hammarlund. 19 mars 1918. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:17.

---. "I ungdomsvåren". *Jultomten*, Svensk läraretidnings förlag, 1910.

Larsson, Lisbeth. *Sanning & konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*. Nordstedts, 2001.

Rimm, Anna-Maria. *Elsa Fougé, Kungl. boktryckare. Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*. Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 2009.

Roos, Anna Maria. Brev till Amanda Hammarlund. 1896–1935. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:26.

---. Brev till Signe Wranér. 18 december 1935. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:26.

---. Brev till Signe Wranér. 24 augusti 1937. Saga-arkivet, Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, avdelning I: E I:26.

Sundmark, Björn. "'Just för barn skrifver jag'. Hugo Gyllanders brev om att översätta sagor av Bröderna Grimm och Asbjørnsen & Moe". Kommande.

Svensson, Sonja. *Läsning för folkets barn. Folkskolans barntidning och dess förlag 1892–1914*. Diss., Uppsala universitet. Rabén & Sjögren, 1983.

Ulfgard, Maria. *Nils Holgersson tur och retur. Barnens brev till Selma Lagerlöf*. Makadam, 2022.

Wichman, Eva och Holger Wichman. "Saga-arkivet. Förteckning". Svenska Barnboksinstitutet, Stockholm, 1986, www.barnboksinstitutet.se/wp-content/uploads/2018/11/Saga-arkivet_F%C3%B6rteckning-och-register.pdf.

Widhe, Olle. "Barnbiblioteket Saga och den unga läsaren. Retoriska manuskriptpraktiker på en barnboksredaktion". *Barnboken – tidskrift för barnlitteraturforskning*, vol. 46, 2023, s. 1–26, doi.org/10.14811/clr.v46.819.

Wranér, Signe. *I Sagas tjänst*. Svensk läraretidnings förlag, 1966.

Zweigbergk, Eva von. *Barnboken i Sverige 1750–1950*. Rabén & Sjögren, 1965.